

BƏDİİ PARÇA SƏNƏTİNİN YARANMASI VƏ İNKİŞAF MƏRHƏLƏLƏRİNİN MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ

S.S.Fərəcova
Azərbaycan Texnologiya Universiteti

Açar sözlər: *bədii parça, ornamental, kompozisiya, motivlər, nəbati, folklor, dekorasiya, model, naxış*

Qədimdən ulu babalarımız bir çox sahələrdə sənətkarlıq nümunələri bizə miras qoyub getmişlər. Ancaq təbii olaraq dövrün tələblərinə uyğun olaraq dəyişiklər baş verir. Elə bu səbəbdən də, bəzi qədim ənənələrimizin bəziləri arxioləşir və öz aktivliyini itirir, yəni nəsil getdikcə öz adət ənənələrimizdən uzaq düşərək mədəniyyətimizdən uzaqlaşır. Bu prosesin qarşısını almaq məqsədilə qədim sənətkarlıq sahələrini layihələndirərək dövrün tələbinə cavab verən şəkildə gənc nəsillə mənimsətmək olar. Bu yolla həm mədəniyyətimizi xatırlayaq, həm də unudulmaqda olan sənət sahələrinə yeni nəfəs vermək olar. Bu qədim köklərə dayanan sənət sahələrindən biri də bədii parça mədəniyyətidir.

XIII yüzilliyin əvvəllərində yazılmış “Əcaib dünya” adlı coğrafi əsərdə bu dövrlərdə Azərbaycan şəhərlərində istehsal olunan parçalar haqqında maraqlı qeydlər vardır. Məlumdur ki, Gəncədə vəzlə işlənmiş atlar, kişilər üçün əva, Beyləqanda ipək parça, Ərdəbildə qara rəngli zərif parça Səlmaz və Xoyda diva, nazik kətdandan paltar, Bərdədə ipək və s. istehsal olunurdu. Gəncədə ipək mallar istehsalı o dərəcədə inkişaf etmişdir ki, monqolların hücumu zamanı şəhərin əhalisi qiymətli parçalar müqavilində özlərini bu basqıdan xilas edə bilmişlər.

1940 – cı illərdə Nizami Gəncəvinin dövründə aparılmış qazıntı işləri zamanı tapılmış parça tikələri həmin dövrdə istehsal edilmiş parçaların keyfiyyəti haqqında az da olsa təsəvvür yaradır. Zərif və öz dövrünə görə çox yüksək texniki səviyyədə toxunmuş bu ipək tikələrində bəzəkləri xatırladan həndəsi və stilizə edilmiş nəbati ornamentlər vardır. Parça üzərindəki ornamentlər bu dövrdə Gəncədə, Öranqalada və s. yerlərdə istehsal olunan keramika bəzəklərini yada salır.

XIII yüzilliyin ikinci yarısında Azərbaycanda olmuş səyyah Marko Polonun Təbriz şəhərində istehsal olunan qızıl, gümüş saplarla toxunmuş parçalar haqqında maraqlı qeydləri vardır. Yazılanların birində o Azərbaycan ipəyi haqqında belə demişdir: burada ipək parçalar o qədər çoxdur ki, hətta yol üstündəki kiçik mehmanxanadakı çarpayıların üstü də ipəklərlə bəzənib.

Bir qədər sonra Azərbaycana Aqçoyunlu şahı Uzun Həsənin hüzuruna gəlmiş Venesiya

diplomatları Yosib Barbara və Katerino Zeno da buna bənzər başqa bir faktı belə təsdiq edirlər: “Bu ölkədə hətta atların çulları da ipəkdəndir”. Onlar buna təəccübləndiklərini ifadə edirdilər.

Azərbaycanın qədim şəhərlərindən olan Şamaxı XIV yüzillikdən başlayaraq ipəkçilik sənəti mərkəzlərindən birinə çevrilir. 1403 – cü ildə Səmərqənddə Ryu Qonzales De Klavixo yol üstü Azərbaycanda olarkən Şamaxı ipəyi haqqında maraqlı qeydlər etmişdir. Onun dediyinə görə, hələ o illərdə Şamaxı ipəyi bir çox qərb və şərq ölkəsində məşhur olmuş, hətta venesiya və Geniya tacirləri buraya ipək almağa gəlmişlər.

Dekorativ tətbiqi sənətimizin örnəklərindən olduğu kimi, bu dövrün parçalarında da uzaq Şərq mədəniyyətinə xas bir bəzək nümunəsinin üstün tutulduğunu görürük.

XVI əsr Azərbaycanın parça tarixində ən zəngin dövr sayılır. Səfəvilərin adı ilə bağlı olan bu dövrdə Azərbaycanda əsl mənada bədii parça istehsalı sənayesi təşkil olunmuşdur.

Hazırda Moskva, Leninqrad, Bakı, həmçinin dünyanın bir çox məşhur müzeylərində o zaman Təbrizdə, Ərdəbildə, Şamaxıda, Gəncədə və Azərbaycanın başqa şəhərlərində hazırlanmış ipək parçaların qırmızı, yaşıl məxmərin, zərli və gümüş saplarla toxunmuş tirmə parçaların çoxlu nümunəsi saxlanılır.

Vaxtı ilə yüksək qiymətləndirilən bu gözəl sənət nümunələrinə Venetsiya, Geniya, Hollandiya, Fransa, İngiltərə və Rusiyada həmişə böyük tələbat olunmuşdur.

Məşhur rus alimi B.Denike “Şərq sənəti” adlı kitabında yazır ki, qızılbaş məxməri və zərbaflı malları bu dövrdə Rusiya şəhərlərində alıcılar arasında çox geniş yayılmışdı.

Rusların Azərbaycan parçaları ilə ilk tanışlığına biz hələ IX – XII əsrlərin yazılı məxəzlərində rast gəlirik. Şamaxıya, Təbrizə gəlmiş rus tacirləri hələ o vaxt bu parçaların gözəlliyinə heyran qalmışdılar. Moskvada Kremlin silah palatasının arxivində Azərbaycandan alınan parçalar haqqında çox maraqlı mənbələr vardır. Həmin mənbələrdə 1663–cü ildə Rusiyada ilk dəfə geniş miqyasda Demidov başda olmaqla Şamaxıya və Təbrizə yüksək məbləğdə parça almağa göndərilən ekspedisiyadan habelə 1667 – ci ildə Şamaxı

ipəyindən rus çarı Aleksey Alekseyeviç Romanov üçün paltar tikilməsindən bəhs edilir.

Rus alimi Svirin o zamanki Azərbaycan parçalarının rus ornamentinə, divar rəsminə, ikonası və xüsusi parçalarına böyük təsir göstərdiyini qeyd etmişdir.

Qərbi Avropa ölkələri arasında Azərbaycan ipəyi ən çox İtaliyada məşhur idi. Bu dövrlərdə Azərbaycan parçalarının belə geniş şöhrət qazanmasına səbəb təkcə onların gözəl toxunuşunda və ya davamlı olmasına deyildi. Bu parçaların qiymətli cəhəti bir də ondan ibarət idi ki, milli naxışla bəzənir və çox vaxt daha gözəl görünmək üçün həmin naxışların arasında klassik şairlərin əsərlərindən alınmış obrazlar təsvir edilirdi. Parçaya xas olan xüsusi şərti qaydalarla verilən həmin təsvirlərin əksəriyyəti Azərbaycanın bu dövrdəki miniatür sənətini xatırladır. Məşhur fransız sənətşünası Q.Mijon “Müsəlman incəsənəti” kitabında bu parçaların gözəlliyinə məftun olduğunu etiraf edərək oradakı bəzəkləri belə qiymətləndirilmişdir: “Onlar elə bil”, “Min bir gecə” nağıllarına çəkilmiş illüstrasiyadır.

XVI – XVII əsrlərdə Azərbaycan parçaları içərisində ən görkəmli yerli saray emalatxanalarında toxunmuş “Ali və Zərli” adlı parçalar tuturdu. Bu tipli parçalar qızıl və gümüş saplarla toxunduğu üçün dünya bazarlarında baha qiymətə satılır, çox vaxt isə qızıla bərabər tutulurdu. Bu cür parçaların tərkibinin 15 faizi xalis qızıl olurdu. Belə toxunma parçaların saplarını, adətən, adi toxucular deyil, zərgərlər hazırlayırdılar.

Qızıl və gümüş saplar belə hazırlanırdı: adi qızıl və ya gümüş parçasını üstünə qoyub nazik vərəqə çevrilənədək döyür və bu vərəqləri qıyıqvari metal alətin deşiyindən keçəcək ölçüdə sim halına salırdılar.

Bu dövrdə istehsal olunmuş Azərbaycan parçalarının bədii keyfiyyətlərinə nəzər salsaq, onların bir çox xüsusiyyətinə İran, Hind, Türk parçalarında da rast gəlirik. Bu həm Azərbaycan ustalarının toxuculuq sənəti sahəsində Şərqdə tutduğu mövqedən, həm də onların bir çox ölkədə çalışdıqlarından irəli gəlirdi.

XVI–XVII əsrlərdə Azərbaycanda olmuş əcnəbi səyyahlar (kornelide, Brynin, Şarden, Ovliya Çələbi və s.) bu dövrün toxucu dəzgahları, cəhrə, iy və s. haqqında da qeydlər etmişlər.

Həmin qeydlərin məlum olur ki, yerli sənətkarların ayaqla işlədilən toxucu dəzgahları, yun, kətan, ipək saplar üçün xüsusi iyləri, qayçı, bıçaq və s. alətləri olmuşdur.

Azərbaycan parçalarını bəzəyən ornament və rəsmlər onların ən qiymətli cəhətidir. Azərbaycan parçaları öz bədii tərtibatına görə 3 böyük qrupa

bölünür: müxtəlif dini sözlər və yaxud Şərq klassiklərinin rübailəri ilə bəzədilmiş parçalar, ornamental və süjetli parçalar.

Keçmişdə başqa sənət nümunələri kimi, parça da həyat və məişətdə sırf əməli əhəmiyyətə malik olmaqla bərabər, həm də üzərindəki söz və rəsmləri ilə dini təbliğ edərək, ideoloji rol oynamışdır.

Azərbaycan ərazisində tapılmış ən qədim yazılı parça nümunəsi XV – XVI əsrin əvvəllərinə aiddir. 1936 – cı ildə Bakıda Şirvanşahlar sarayında aparılmış qazıntı zamanı köhnə qəbirlərin birində kəfən yerinə istifadə olunmuş yazılı ipək parça tapılmışdır, bu fars dilində yazılmış şeirdir.

Azərbaycan parçalarının ən qiymətli məziyyəti süjetli parçalarda əks etdirilmişdir. Parçanı insan, quş təsvirləri ilə bəzəmək Azərbaycanda ta qədimdən məlum idi, lakin XVI – XVII əsrlərdə belə şaquli təsvirlər ən yüksək inkişaf səviyyəsinə çatır. Əvvəllər parçaların üzərindəki rəsmlər nisbətən yeksənək və sərt olduğu halda, XVI – XVII əsrlərə aid parçalarda biz bunun əksini görürük. Bu dövrün parçalarındakı rəsmlər, adətən lirik əhvali–ruhiyyə ifadə edir. Hətta müharibə və ov səhnələrinə təsvir edən parçalar da lirik sərgidə olurdu.

XVI əsrdə Təbrizdə toxunmuş bu bədii məxmər parça vaxtı ilə dəbdəbəli bir çətinin yuxarı örtüyünü təşkil etmişdir.

XVI – XVII əsrlərdə toxunmuş bədii parçaların dövrün miniatür sənətinin təsiri altında yaranmasını Londonun Viktoriya və Albert muzeyində nümayiş etdirilən iki parça nümunəsi də təsdiq edir.

Azərbaycanın bədii parçaları içərisində Moskvada Kremlin silah palatasında saxlanılan parçalarımız da görkəmli yer tutur. Bunlardan rus çarı Boris Qodunovun taxtının örtüyünü, Mixail Fyodoroviç baş geyiminin içərisindəki Şamaxı ipəyini və şahzadə İvan İvanoviçin xəzinəsindən götürülmüş və indi sərgidə nümayiş etdirilən üst geyiminin parçasını göstərmək olar. Parça 1910 – cu ildə Münxendə açılmış “Müsəlman incəsənəti” sərgisində nümayiş etdirilmiş və yüksək almışdır. Parça üzərində icra olunmuş rəsmlər ardıcıl olaraq bir neçə dəfə təkrar olunan orijinal bir süjeti təsvir edir.

Kremlin silah palatasında saxlanılan bədii parçanın olmamasına baxmayaraq, onun XVI əsrdə Azərbaycanda yaranmasını təsdiq edən çoxlu dəlillər vardır. Belə dəlillərdən biri parçada təsvir olunan qəhrəmanın baş geyimidir. Tarixdən məlumdur ki, XVI əsrdə azərbaycanlıları “qızılbaşlar” adlandırırdılar, çünki onlar

başlarına tərəsi nazik və hündür, qırmızı papaq qoyub, onun da ətrafına sarıq dolayırdılar. Zadəganlar əmmamənin üstündən 12 imama işarə olaraq 12 zərli xətlər çəkirdilər.

Adları çəkilən bəzəklər XVI – XVII əsrlərdə paraçada əsasən üç üsulla icra olunurdu. Birinci üsulla istənilən bəzək və rəsmlər parça ilə birlikdə toxunaraq, onun ayrılmaz hissəsini təşkil edirdi. İkinci üsulla bəzəklər hazır parça üzərinə tikilirdi. Üçüncü isə basma vasitəsilə həkk olunurdu.

XVII əsrdən başlayaraq Azərbaycanda toxunan parçalarda Qərbi Avropa naxışları ünsürlərinə də rast gəlik. Bu dövrdə müxtəlif məzmunu malik süjetli parça naxışları bütünlüklə sıradan çıxır, nəbəti və həndəsi formalı naxışlarla əvəz olunurdu.

Respublikamızın müzeylərində XVIII – XIX əsrlərin yadigarı olan bir sıra qəliblərlə basma naxışlı paraçalar qalmaqdadır.

Hələ XVII əsrin əvvəllərində Azərbaycanın bir çox şəhərində olmuş məşhur türk səyyahı və diplomatı Övliya Çələbi bu yerlərdə yüksək keyfiyyətli basma parçaların istehsal olduğunu və satılmaq üçün xarici ölkələrə göndərildiyini qeyd etmişdir.

Hazırda Bakı müzeylərində Azərbaycan sənətkarları tərəfindən XVIII əsrdə hazırlanmış bir neçə bədii parçalar saxlanmaqdadır. Usta Hacı Məhəmməd tərəfindən hazırlanmış iki qələmkar namazlıq hazırda Azərbaycan Dövlət muzeyində, Şuşa sənətkarları tərəfindən hazırlanmış bir orijinal köynək isə Nizami adına Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi muzeyindədir.

Bazar iqtisadiyyatı dövründə əhalinin yeni geyim modellərinə, yəni ornamentli parçalara və digər məmulatlara olan tələbatının öyrənilməsinin mühüm əhəmiyyəti vardır.

Toxunma parça ornamentləri həmişə tətbiqi dekorativ incəsənətin qanunlarına və dövrün tələbinə uyğun formalaşmış, bu incəsənətin səviyyəsi stilistik cizgilərini özündə əks etdirməkdədir.

Toxucu – rəssam parçanın üzərində rəsmlərin tərtib edilməsi üçün ilk növbədə müasir insanların obrazını estetik cəhətdən nəzərə almalıdır. Bununla belə parçadan hazırlanmış məmulatlar insanın normal funksiyasını, onun xarici görünüşünü də nəzərə almalıdır.

Müasir dövrdə parça və məmulatların bədii cəhətdən tərtib edilməsi yeni toxunma parça liflərin və materialların aşkar edilməsinə gətirib çıxarır. Bununla əlaqədar olaraq yeni parça materialların tərtib edilməsinə müasir tələblər verilməlidir. Toxunan parça rəsmlərin estetik qiyməti ilk növbədə, müvafiq parçaya və parçanın yerinə yetirdiyi funksiyaya uyğun gəlməlidir.

Bədii parçalar istehsalı sahəsində respublikamızın məşhur Şəki ipək kombinatının məhsulu xüsusi qeyd edilməlidir. Şəki ipək kombinatı tərəfindən buraxılan bədii parçalar bu illərdə nəinki respublikamızda, onun hüdudlarından xeyli uzaqlarda da məşhur idi.

Əsrlər keçdikcə parça istehsalı inkişaf edib elə bir həddə çatıb ki, onlar al - əlvanlığı, rəng zənginliyi ilə göz oxşayır.

ƏDƏBİYYAT

1. Çıraqzadə V.A. Qədim ipəkçilik diyarında./ Bakı, Azərnəşr. 1988
2. Tarıverdiyev C., İbrahimbəyov R. Bəsləsən ipək olar./ Bakı. Səda, 2004.
3. Əliyeva K. Azərbaycanın kустar parça növləri (XIX – XX əsrlər)/ E.A.Xəbərləri, 1961.
4. Rəsim Əfəndi. Azərbaycan bədii parçaları (XVI - XVIII)/ E.A.Xəbərləri, 1968.
5. Rəsim Əfəndi. Azərbaycan el sənəti./ Bakı, 1971.